

ELS CASTELLS DEL GAIÀ: L'EXPOSICIÓ (1993) I LA GUIA (1999). DE L'OBLIT A LA CREACIÓ D'UNA MARCA HISTÒRICO-CULTURAL

Marina Miquel, Josep Santesmases i Dolors Saumell

1. LA CONFIGURACIÓ DEL PROJECTE

A finals dels anys vuitanta el Museu de la Vila de Vila-rodona, creat el 1974, havia definit ja una clara vocació de recerca al voltant del patrimoni cultural i arquitectònic. En aquest sentit, la programació d'exposicions temporals havia esdevingut una de les més importants estratègies de difusió del patrimoni local.¹ El 1991 l'equip de treball del Museu de la Vila es va proposar la realització d'un nou projecte de recerca, «Els castells del Gaià», amb l'objectiu de posar en valor un ingent patrimoni que, tot i el seu alt valor arquitectònic i arqueològic, era completament desconegut. L'espai geogràfic que abraçava el projecte de Santa Coloma de Queralt a Tamarit, era clarament definit històricament; bona part de les fortificacions situades a la conca del riu Gaià es bastiren entre la segona meitat del segle x i el segle xi, en

¹ Una de les primeres mostres d'aquest programa de recerca patrimonial fou l'exposició «La sèquia de Vila-rodona. 800 anys d'història», presentada l'any 1991, que havia significat una aposta de renovació en la presentació i realització de les exposicions de producció pròpia. Una exposició que de fet inaugurava el període final del Museu de la Vila a l'edifici de les «Monges» i també de l'equip de persones que hi treballaven voluntàriament. Un període significat per la producció d'exposicions pròpies importants. Per realitzar l'exposició de la sèquia s'havia d'executar un projecte d'una certa envergadura amb un treball de camp consistent en fotografiar tot el recorregut de la sèquia, des de Santes Creus fins a Vilardida, les diverses partides de les hortes vila-rodonines, els elements propis de la sèquia i dels recs, la seva vegetació, i les parts i els conreus de les hortes. També, evidentment, s'havia realitzat l'oportuna recerca documental històrica, i s'havia elaborat un lèxic propi i personalitzat dels elements de la sèquia i l'horta de Vila-rodona. L'experiència va ser molt enriquidora i participativa, i els resultats foren molt ben rebuts pel públic que la va visitar. A més de la presentació a Vila-rodona per la festa major de 1991, va ser exposada, també, a la sala Sant Roc de l'Institut d'Estudis Vallencs, el setembre de 1991 i al pati del Palau de la Diputació de Tarragona, l'agost de 1992.

el marc de l'expansió territorial del comtat de Barcelona vers les terres d'Al-Andalus i molts d'ells esdevingueren límit de frontera.

La idea inicial del projecte, formulada per Pilar Vives i Vives, aleshores directora del Museu, va ser molt ben acollida per tothom, tot i que des d'un primer moment es va tenir la consciència que el projecte era d'una envergadura molt superior a la d'exposicions anteriors. Per això es va oferir a l'Institut d'Estudis Vallencs (IEV) la participació en el projecte, considerant que era l'entitat cultural més important de la comarca i aprofitant l'avinentesa que aleshores Josep Santesmases i Ollé n'exercia la presidència.

2. EL TREBALL DE CAMP I DE RECERCA

El dia 22 de desembre de 1991 es realitzava la primera sortida al castell de Santa Perpètua de Gaià per experimentar l'enfocament del treball de camp. El dia 10 de gener de 1992 es convocava una reunió al Museu de la Vila de Vila-rodona per a les persones interessades en participar en les sortides, i el dia 11 de gener es convocava una reunió de les comissions de Patrimoni i d'Història de l'Institut d'Estudis Vallencs per tal de demanar i oferir la participació als seus membres. El projecte segons es deia es dividiria en dues fases:

En la primera es farà el treball de camp, necessari per recollir informació gràfica i descriptiva del castell, alhora que es recollirà informació documental i bibliogràfica. La segona fase tindrà com a objectiu muntar una exposició itinerant, realitzar un audiovisual i elaborar un llibre.²

Durant els anys 1992 i 1993 es va treballar intensament i es van realitzar entre desembre de 1991 i octubre de 1993, trenta-set sortides matinals de diumenge. Alguns castells van ser objecte de més d'una visita, en una bona part amb un dia n'hi va haver prou, i en alguns casos, poc o gens significats per les restes conservades, en un sol dia es van poder concentrar les visites a dos o tres indrets. Les visites eren obertes a les persones interessades a participar-hi, tot i que es va estructurar un equip regular responsable del treball de camp. De tots i cadascun dels castells o llocs d'on es tenia notícia de la seva existència, malgrat no se'n conservessin restes o aquestes fossin molt poc visibles, s'efectuà un extens reportatge fotogràfic en tres formats: en color, blanc i negre i diapositiva. Es van realitzar fotografies aèries gràcies a dos vols d'avioneta a càrrec de Fèlix Sogas, de Vilafranca del Penedès, tot i que a causa de la manca d'experiència poques fotografies resultaren ben enfocades. Alguns castells foren filmats, però en avançar el projecte es va deixar de rodar, sigui per cansament de les persones que s'havien proposat treballar-hi, sigui perquè la viabilitat d'un reportatge audiovisual es va anar veient com una possibilitat de segon ordre.

D'alguns castells se'n va aixecar la planta i de tots ells se'n realitzava una acurada i detallada descripció i se'l situava en l'entorn proper, en la visualització de l'espai que l'envolta. D'una

² «Els castells del riu Gaià». *Full del mes*, núm. 98, desembre-gener 1991-1992. Valls, Institut d'Estudis Vallencs.

manera o altra van participar en les sortides de camp una vintena de persones, de Vila-rodona, de Valls i de Santes Creus.

3. L'EXPOSICIÓ

L'exposició estava configurada en 36 plafons, de 150 cm alt per 120 cm d'ample damunt del qual s'imprimiren els textos en serigrafia i s'hi enganxaren les reproduccions fotogràfiques i les imatges. Els plafons estaven emmarcats per una estructura de fusta tenyida de color verd que feia alhora de suport i de potes, amb uns pivots per anar enllaçant els plafons uns amb els altres.

Els deu primers plafons estaven dedicats a la presentació i a situar el context històric, el context social i polític i l'àmbit geogràfic. Eren els següents:

1. Els Castells del Gaià
2. El marc històric
3. El castell termenat
4. Catalunya al segle x
5. L'arquitectura castral
6. La societat dels segles X-XII
7. Els mals usos
8. La vida a l'entorn d'un castell
9. La família als segles X-XII
10. Fortificacions de la conca del Gaià

Després d'aquests plafons introductoris seguien els plafons descriptius de cada castell o indret amb notícies de l'existència d'un castell, tot i no conservar-se'n restes. Cada plafó contenia, en primer lloc, una fitxa amb les següents dades: castell, municipi, comarca, altitud, tipus de castell, i elements visibles. També es reproduïa un mapa de la conca del Gaià formada per l'entramat de la xarxa hidrogràfica del riu i torrents on se situava el castell descrit. A continuació seguia un text amb notícies històriques de cada castell més quatre o cinc fotografies i la planta del castell, si és que havia estat realitzada. Esmentem la resta dels plafons:

11. Queralt
12. Montfred / Montraguill
13. Aguiló / Almenara
14. Santa Coloma de Queralt
15. Les Piles de Gaià / Biure de Gaià
16. Guialmons / Figuerola / Sant Gallard / Rocamora
17. Pontils
18. Santa Perpètua de Gaià
19. Seguer / Montclar
20. Vallespinosa
21. Querol

22. Montagut / Ramonet
23. Pinyana
24. Selmella
25. Saburella
26. Selma
27. L'Albà
28. Les Destres / La Serra / Vilardida / Rocamora
29. Vila-rodona
30. Rodonyà
31. El Montmell
32. Vespella de Gaià
33. El Catllar / La Nou de Gaià
34. Montoliu
35. Altafulla
36. Tamarit

El treball del muntatge va ser llarg. Durant l'any 1993 es va efectuar la recerca documental, bibliogràfica i es va decidir el disseny. Es va treballar intensament durant la major part de caps de setmana, fent durant la setmana els encàrrecs necessaris de reproduccions fotogràfiques o de còpies d'imatges il·lustratives de l'època. S'anaven facilitant els textos una empresa que reproduïa en serigrafia als plafons. Així setmana rere setmana, fent llargues les nits, els divendres, dissabtes i diumenges. Tot el treball de camp, la recerca, el disseny, la redacció de textos i el muntatge es va realitzar gratuïtament per un ampli equip de persones.³

En els crèdits de l'exposició, en la realització hi figuraven el Museu Municipal de la Vila i l'Institut d'Estudis Vallencs. Tanmateix, tot el muntatge es va realitzar en les instal·lacions del Museu de la Vila de Vila-rodona, que de fet fou qui va liderar el projecte. L'Institut d'Estudis Vallencs va jugar més un paper de relacions amb les institucions per trobar el finançament necessari, fent servir el seu reconeixement davant de les administracions i la seva estructura de gestió. Per part de l'IEV, qui més va participar en el treball de camp foren alguns membres de la Comissió de Patrimoni. En el suport hi sortien esmentades les següents institucions o entitats: Ajuntament de Vila-rodona, Diputació de Tarragona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Consell Comarcal de l'Alt Camp, Cooperativa Agrícola i Caixa Agrària de Vila-rodona i "la Caixa". A banda d'aquests suports es varen rebre diverses aporta-

³ En els crèdits de l'exposició hi constaven les següents persones, distribuïdes en les diverses tasques realitzades: *Coordinació, elaboració del guió i muntatge*: Marina Miquel, Conxita Rabadà, Josep Santesmases, Dolors Saumell, Lluïsa Tell. *Fotografia i vídeo*: Magí Balcells, Salvador Loren, Josep Santesmases, Ramon Saumell. *Planimetria*: Josep Anton Badia, Jesús Moreno, Ramon Benedicto. *Muntatge extern*: Salvador Loren. *Col·laboradors*: Agustí Andreu, Artur Folch, Albert Miquel, Josep Miquel, Ester Miró, Margarida Soler, Maria Tell, Isabel Villalba, Pilar Vives. *Vol aeri*: Fèlix Sogas. *Assessorament lingüístic*: Servei de Català de l'Alt Camp (CPNL). *Assessorament històric*: Salvador Palau, Antoni Virgili.

cions econòmiques efectuades per comerços i petites empreses de Vila-rodona.⁴ L'import total de l'exposició va ser de 1.699.444 pessetes. Cada una de les parts, Museu i IEV, va vehicular distintes ajudes institucionals. Cal dir que en cap moment es va tenir cap problema per pagar els proveïdors i que sempre es van efectuar els pagaments en uns terminis molt raonables.

L'exposició va ser inaugurada per la Fira de Vila-rodona el 6 de novembre de 1993 a les sales del Museu Municipal de la Vila, situat a l'antic convent de «les Monges». Hi va ser present Jordi Maragall, fill del poeta i pare, en aquell temps, de l'alcalde de Barcelona, a qui va substituir en el pregó de la fira. Cal esmentar que la presentació de l'exposició va coincidir amb la celebració del 600è aniversari de la Fira de Vila-rodona. Per això el diumenge es va rebre la visita de Joan M. Pujals, conseller d'ensenyament de la Generalitat de Catalunya. Es va editar un tríptic que va servir com a document informatiu en les diverses exposicions realitzades.

4. LITINERÀNCIA

Tot i la seva versatilitat i adaptació als espais de cada lloc, l'exposició dels castells del Gaià, no era de fàcil transportar. Si bé és cert que la seva estructuració, en plafons que s'anaven articulant en forma d'acordió, permetia ser exposada en qualsevol espai, sense necessitat d'estar especialment preparat, també ho és que les dimensions i la quantitat dels plafons, 36, no ens ho posaven fàcil. Pel seu transport calia utilitzar un camió,⁵ i un grup de persones voluntàriament disposades a perdre unes hores, entre el desplaçament, efectuar la càrrega i descàrrega i procedir al muntatge. Tanmateix, l'exposició malgrat la seva dificultat i pes, durant els anys 1993 i 1994 va ser exposada a una quinzena de poblacions: Vila-rodona, Valls, Vilabella, el Pont d'Armentera, Santa Coloma de Queralt, Montblanc, Tarragona, Altafulla, la Selva del Camp, Vespella de Gaià, Escornalbou, la Riera de Gaià, el Pla de Santa Maria, l'Espluga de Francolí i Santes Creus. Especialment, difícils van resultar els muntatges a Montblanc, al museu, per haver de pujar els plafons per les escales, ja que no entraven a l'ascensor i, encara més, a Escornalbou on el camió no passava per la porta d'accés al recinte interior, i els va haver de transportar manualment, pujada amunt, sota un sol de juliol.

En la major part de llocs es van muntar presentacions o conferències amb motiu de l'exposició. A Valls, a l'Institut d'Estudis Vallencs, acompanyant la inauguració es va realitzar un cicle de conferències amb la participació de Marina Miquel, Josep Ignasi Padilla i Antoni Pladevall. També es va fer un acte de clausura que va comptar amb la presència de Josep Gomis i Martí, aleshores delegat del govern de la Generalitat a Madrid. Al Pla de Santa Maria, l'exposició va ser visitada pel president de la Generalitat, Jordi Pujol.

⁴ L'import total d'aquestes col·laboracions va ascendir a 56.000 pessetes. Es va adreçar una carta al sector comercial i de serveis de Vila-rodona demanat el suport econòmic. Semblant petició es va dirigir a diverses empreses de Valls, tot i que no es va obtenir cap resposta favorable.

⁵ Vàrem utilitzar els serveis del camió de Joan Batalla, transportista de Vila-rodona.

5. LA GUIA. LA DIFUSIÓ PERMANENT DEL PROJECTE

Després de l'exposició quedava pendent realitzar una publicació, una guia que facilités el coneixement i la visita als castells. Pel camí ja havia quedat descartada la realització d'un audiovisual, però la publicació restava com una conclusió pendent del projecte. Moltes van ser les persones que ens demanaren, ens encoratjaren a fer-la. Des de l'Institut d'Estudis Vallencs, també s'anà pressionant per tal que la guia pogués ser una realitat.

No fou, però fins l'any 1998 que s'emprengué el projecte editorial de la guia dels castells. L'IEV va arribar a un acord amb els autors i es va materialitzar l'encàrrec. Per la part vilardodonina s'entrava dins l'òrbita d'una nova institució cultural, el Centre d'Estudis del Gaià, creat l'any 1996 per molts dels antics membres del Museu de la Vila de Vila-rodona.

Tot i el material recollit i treballat per l'exposició feia 5 o 6 anys, la tasca no va ser fàcil. Marina Miquel va haver de fer l'ingent tasca de descriure les restes materials que es conservaven en cada castell, datar-les, relacionar-les i interpretar-les. Dolors Saumell va fer una extensiva recerca bibliogràfica i documental per tal de contextualitzar històricament cada un dels castells. Josep Santesmases va estructurar les rutes, amb els accessos, la situació geogràfica, la selecció de fotografies que havien realitzat Ramon Saumell i el mateix Santesmases; va treballar colze a colze amb Josep M. Olivé, de Cossetània Edicions, per anar configurant el disseny de la guia. Finalment, es va considerar que el Centre d'Estudis del Gaià havia de sortir com a coeditor al costat de l'IEV i de Cossetània Edicions, pel fet evident que els tres coautors eren membres destacats del centre d'estudis i la major part de les persones que havien participat en els treballs de camp de l'exposició, bàsica per muntar la guia, eren membres també del centre. El contingut de la guia, presentació i introducció a banda, es va dividir en nou itineraris. *Els límits del nord* incloïen els llocs de Montargull, Montfred, Aguiló i Almenara. *La terra dels Queralts* la vila de Santa Coloma i el castell de Queralts, l'únic lloc situat a la comarca de l'Anoia. Seguia amb la ruta *A l'ombra de Sant Miquel* amb els llocs i castells de Guialmons, les Piles, Biure de Gaià, el Montclar i Vallespinosa. La darrera ruta de l'Alt Gaià *Les deus del Gaià* incloïa Figuerola, Sant Gallard, Pontils, Rocamora, Santa Perpètua de Gaià i Seguer. La primera ruta de l'Alt Camp se centrava en els emblemàtics castells de Selmella i Saburella. La següent *A l'entorn de Montagut* se centrava en Ramonet, Pinyana, Montagut i Querol. L'itinerari següent *Els límits de l'est* entrava ja en el Penedès amb la Quadra de la Cogullada, el Montmell i Selma. El penúltim itinerari *El Gaià central* rebaixava altituds i en alguns llocs ja es centrava en uns territoris més planers com l'Albà, Vila-rodona, la Serra, Vilardida, Rodonyà, Rocamora i la Torre de Montferri. I, finalment, el darrer, *Tocant a Mar*, quedava circumscrit al Baix Gaià amb els castells i llocs del Catllar, la Nou de Gaià, Vespella de Gaià, Montoliu, Ferran, Altafulla i Tamarit. A part dels autors del llibre, els mateixos del present article, entre altres col·laboracions cal fer l'esment la de Ramon Saumell en l'àmbit fotogràfic, a Isidre Pastor Batalla en el text de Rodonya, a la Lluïsa Tell en la correcció i a Rafael Bartolozzi en el logo dels castells del Gaià. El llibre estava dedicat a la Pilar Vives i a tots els amics de l'equip dels castells del Gaià (1992-1993).

Finalment, l'estiu de 1999 la guia *Els castells del Gaià* va veure la llum. Si l'exposició ja va significar un abans i un després, una valorització del conjunt dels castells, el que és cert és

que la guia va deixar una informació permanent en bona part encara molt vigent. La guia ha estat consultada, ha estat utilitzada per fer rutes, per visitar castells, ha estat citada, reproduïda, ha estat font per fer fulletons turístics o per informació de divulgació a la premsa i revistes especialitzades.⁶ Però per damunt de tot el més important és que ja no es pot parlar de la promoció del territori sense tenir presents els castells del Gaià, una denominació inexistents abans de la realització de l'exposició que la guia va contribuir a popularitzar i a ser considerada d'ús normal.

6. ELS CASTELLS DEL GAIÀ: LA IDENTITAT PATRIMONIAL D'UN TERRITORI

El projecte «Els castells del Gaià» ha permès posar en valor els elements arquitectònics i arqueològics de cadascun dels castells, però sobretot, construir una identitat conjunta, més enllà de la singularitat patrimonial de cadascun d'ells, sustentada en criteris històrics i geogràfics (la Marca del comtat de Barcelona). La coherència d'aquests elements ha fet possible la creació d'una «marca» «Els castells del Gaià» que amb el temps hem vist consolidar clarament, tant institucionalment —amb polítiques de conservació i difusió— com en el mateix territori, on s'ha assumit el seu valor supralocal. És, doncs, aquesta marca identificadora l'aportació més rellevant del projecte dels castells del Gaià. I amb el temps, s'han anat movent coses. La sensibilitat de les administracions locals i comarcals ha augmentat, encara que no tant com fóra desitjable. Conscients del valor patrimonial, han adquirit castells, n'han restaurat i reformat per a ús cultural, han impulsat projectes d'excavació arqueològica i estudi, i han programat rutes i itineraris històrics i culturals. També diverses universitats hi han apostat amb el convenciment de què es tractava d'un territori i d'un patrimoni important per entendre un temps històric.

Independentment de les diverses accions de dinamització patrimonial que des del territori i dels diferents àmbits de l'administració es puguin portar a terme en relació amb els castells del Gaià, entenem que cal tenir sempre present que allò que fa singular aquest patrimoni és la seva identitat històrica conjunta. És cert que la major part de castells pertanyen a les comarques de la Conca de Barberà, l'Alt Camp i el Tarragonès, i que cadascuna d'elles pot dinamitzar i explotar la seva porció individualment, però en cap cas caldria perdre la identificació de la «marca». Una marca que pot actuar com a reclam per al turisme cultural, però que també ha de ser un element clau en la construcció i apropiació de la identitat històrica i cultural de les terres del Gaià des del mateix territori.

⁶ Anteriorment a partir de la presentació i difusió itinerant de l'exposició, l'abril de 1994, va aparèixer un article a *Plecs d'Història Local*, suplement de la revista *L'Avenç*, titulat «Els castells del Gaià, entre l'Islam i els comtats catalans», signat per Marina Miquel i Josep Santesmases. I el 2 d'octubre de 1994, al *Magazine de La Vanguardia* un reportatge titulat «Mil años de una frontera de piedra y sangre», signat per Rafael Wirth. L'aparició de la guia va motivar una entrevista als autors al setmanari vallenc *El Pati* i un ampli reportatge de tres pàgines a *Presència* amb articles dels autors de la guia.